

ЮЖЕН КАВКАЗ В ПЛЕН НА ГЛОБАЛНИТЕ ИЛЮЗИИ И РЕГИОНАЛНИТЕ КАПАНИ

Проф.д-р Нина Дюлгерова
Регионални аспекти на международните отношения,
Варна. 2006, с.173-185

След разпадането на съветската система в началото на 90-те години на 20 в. Кавказ излиза извън контекста на обществено-политическите, социално-икономическите и военнoстратегическите планове и параметри на биполярния свят. С приемането на геополитическите граници в рамките на създаденото Общество на независимите държави (ОНД) с център правоприменикът на СССР Руската федерация стартира поредицата от конфликти с национално-етнически и религиозен характер, което възражда или създава нови огнища на напрежение в постсъветските територии.

Кавказкото пространство се обособява в два самостоятелни субекта – северен Кавказ в рамките на Руската федерация и Южен Кавказ (Закавказието) с три суверенни актора – Грузия, Армения и Азербайджан. Независимо от правната обособеност на двете геополитически зони, проблемите и процесите преминават през тях, засилвайки симбиозата на национално-етническите и политикоикономическите сегменти. Южен Кавказ се обособява като особена територия, която концентрира вниманието и действията на регионалните и глобални играчи. Преминавайки в сферата на независимите международни субекти държавите от района влизат в тяхната система на динамично противоборство.

В началото на 21 в. Кавказко-Каспийския регион се превръща в особена граница в евразийското пространство. Нещо повече тя е зона на межкултурно (междоцивилизационно) взаимодействие, което не кореспондира с определените и признати държавни граници. Американският учен Л. Томпсън активизира термин от военния речник *фронтър* със съдържание, което дава възможност за формулиране на този специфичен по своята форма и съдържание процес, развиващ се в Кавказкия регион.

Фронтирът е „пространство, където се извършва взаимопроникване между обществата. Той се състои от три компонента: териториален елемент, зона или територия за разлика от точните линейни граници, човешкия елемент, първоначално състоящ се от отделни и съвършено разни общества, и елемент от процеса, в който отношенията между хората започва да се развива и да приема стабилна форма. Фронтирът се открива в момента на първия контакт между представителите на обществата и се закрива, тогава когато единната власт установява политическо и икономическо господство над тях.”

Това определение дава възможност да се обосноват политико-икономическите и най-вече етно-националните параметри на кавказката зона на въздействие. От друга страна той дава възможност да се търсят различни сценарии за преодоляване на напрежението, кризите и ескалиращите в негативен план ситуации.

Интересът към Южен Кавказ не е случаен. Той е важен транспортен коридор и район с обширни неразработени природни ресурси, което предопределя неговото геополитическо и геоикономическо значение. Проблемът за стабилността в региона, както и неговото инкорпориране в световната общност и икономика са от съществена важност за участниците в международния политически процес. Всеки един от тях обаче (САЩ, Русия, Турция, Иран, страните от Европейския съюз) възприемат решаването на този проблем по различен начин. Това обяснява поливариантността на проектите, които всеки един от регионалните и глобалните актори се опитва да реализира там. Въпросът е до каква степен съперничеството за Южен Кавказ ще реши проблемите на кавказките общества и доколко реалността ще коригира илюзиите?

Руската инерция

От първите дни на своето съществуване като самостоятелна политическа единица Руската федерация определя Южен Кавказ като зона на своите приоритетни стратегически интереси. Руските политически и икономически елит и силовите структури са с голямо предимство пред

своите съперници от САЩ, Турция, Иран и държавите то Европейския съюз. Съветското минало е солидна база, обединяваща руските чиновници, бизнесмените и лидерите на новите независими държави. Постепенно обаче руското геополитическо предимство изчезва. Причините са комплексни. В началото на 90-те години руската държавност е в процес на преход и възстановяване. Двувластието през 1991-1993 г., както и регионализацията в началото на десетилетието, също съдействат за отклоняване на вниманието от кавказкия проблем. Не на последно място е инерционният ефект. Федералното ръководство действа от презумпцията, че бившите съветски републики априори ще следват проруската ориентация. Принципът на „националния егоизъм” също не се оценява сериозно и не се работи за изграждане на стратегия за неговото възприемане. От съществено значение е и фактът, че руският елит не съумява да предложи на Грузия, Армения и Азербайджан привлекателен модернизационен проект, който да спомогне за преодоляване на политическите проблеми, икономическия хаос и етно-религиозното напрежение. Негативният резултат е асоциацията на проруската ориентация с просъветска ретроградност, което сериозно отслабва позициите на Русия в Южен Кавказ.

Американският фактор

Присъствието на САЩ в Южен Кавказ е факт, с който всеки един от участниците в „Голямата игра” е принудени да се съобразява. Посещението на американския президент Джордж Буш в Грузия през май 2005 г. се превръща в своеобразен символически акт, демонстриращ недвусмислено, че нито един проблем в региона вече не може да се разглежда без активното участие на Вашингтон. „Американизацията” на района се очертава като един от най-важните елементи от интернационализацията на Южен Кавказ. 1997 г. се превръща в своеобразно начало в кавказката политика на САЩ. Думите на американския политолог А. Коен към американския елит „да се осъзнае, че Кавказ и Централна Азия вече не са сфера на руското влияние след разпадането на Съветския съюз... Завършиха четирите века руска експанзия

на юг” очертават новата цел на САЩ. „Съединените щати за първи път имат най-голяма свобода за маневра в Евразия и достъп до евроазийските вътрешни пространства и намиращите се там огромни икономически ресурси.” До 1997 г. американската дипломация не разглежда постсъветските републики на Закавказието като сфера на своите особени стратегически интереси, признавайки водещата роля на Руската федерация в този регион. Доказателство за това са думите на авторитетния американски дипломат Д. Марк през 1996 г., който отстоява тезата, че „САЩ трябва да осъществява такава политика, която би стабилизирала всички политически режими в Закавказието, без да се оспорва очевидната доминираща роля на Русия и без да се поемат политически ангажименти.”

Още през декември 1991 г. САЩ официално признава независимостта на Азербайджан и Армения, а през 1992 г. Грузия, след отстраняването от власт на З. Гамсахурдия. До 1997 г. в региона реално не се отчита американска активност. В началото на 1997 г. обаче представителите на администрацията на САЩ обявяват трите държави в Южен Кавказ за страни, които имат „жизнено важно политическо и икономическо значение за САЩ”. За гарантирането на американската политика в този „жизнено важен регион” са създадени специални „кавказки” структури в Държавния департамент и в Съвета за сигурност на САЩ. Държавният секретар М. Олбрайт определя като основен приоритет „формирането на бъдещето на региона”. Активизирането на САЩ спрямо Южен Кавказ е мотивирана в няколко сфери:

- Възможност за икономическо усвояване на стратегически важния и богат на ресурси регион;
- Търсене на алтернативни източници на ресурси, позволяващи определена степен на автономия от нефтената зависимост на арабските държави;
- Ликвидиране на източниците на нестабилност (не формирали се държави, политически екстремизъм);

- Инкорпориране на Грузия, Армения и Азербайджан в глобалната икономика;
- Развитие на демократическите институции в държавите от постсъветското пространство.

Резултатите от смяната на американския курс не закъсняват. В резултат на две знакови посещения на азербайджанския президент Г. Алиев през 1997 и 1999 г. във Вашингтон са постигнати важни за двете държави договорености. САЩ ревизира своя проарменски курс, а така също отменя и ембаргото за доставка на оръжие за участниците в арменско-азербайджанския конфликт.

В подобна посока се развиват и американско-грузинските отношения. Трагичните събития от 1998 г. в зоната на грузинско-абхазския конфликт водят до американизация на външната политика на Грузия. Оказаната организационно-методична помощ от граничната служба на САЩ в създаването на гранична охрана на Грузия, както и значителната финансова и хуманитарна помощ от различни частни и държавни фондове променят външнополитическите приоритети на Тбилиси. Сериозен аргумент за това е и непрекъснато подчертаваната позиция от американските политици и дипломати за запазване на териториалната цялост на Грузия.

След 11 септември 2001 г. САЩ окончателно ориентира своята политика към засилване на присъствието си в постсъветска Евразия и в частност, в Кавказ. През април 2002 г. между Тбилиси и Вашингтон е подписано Съглашение за програма за военна помощ, в рамките на която започва подготовката на 2 хиляди души от грузинските специални части. С тази своя акция американската администрация обявява „кръстоносен поход“ на тероризма. Паралелно с това тя осъжда опитите на руските власти да нанесат превантивни удари по базата на чеченските бойци на територията на Грузия. Американската позиция е основана на идеята, че борба с чеченските терористи и сепаратисти е необходима, но без военната намеса на Русия и основаваща се на признаването на териториалната цялост на Грузия.

През следващите години се засилва влиянието на САЩ върху вътрешната политика на държавите от региона. Подкрепата на „революцията на розите” в Грузия през 2003 г., смяната на властта в Азербайджан и електоралния успех на И. Алиев, както и опозиционните акции в Армения в началото на 2004 г. единодушно се свързват с американската политика в региона.

Новата вълна на „американизация” на Южен Кавказ е стимулирана и от недобре обмислената политика на Русия по иракския въпрос. Вместо прагматично договаряне с Вашингтон за Ирак срещу гаранции за Обществото на независимите държави Москва използва остарели похвати от близкото минало – разобличаване на несправедливата политика на „световния хегемон”. Резултатът от тази недалновидност е силен натиск върху постсъветското пространство като цяло и в Южен Кавказ, в частност.

Южен Кавказ в плановете на ЕС

През последното десетилетие на XX в. Европейският съюз се превръща в един от главните фактори в битката за Южен Кавказ. Разликата между неговите приоритети и тези на САЩ са в акцентите на неговата дейност. Те са поставени върху социално-икономическата сфера и върху осигуряване на стабилността в региона, които преминава през запазване на „европейските стандарти” в областта на човешките права и демократическите свободи. През декември 1991 г. Съюзът признава независимостта на трите кавказки републики, а три години по-късно Парламентарната Асамблея на Съвета на Европа (ПАСЕ) обсъжда въпроса за перспективите в отношенията с тях. През 1995 г. Съветът на ЕС приета проект „за обща позиция” за държавите то Южен Кавказ, в която се подчертава необходимостта от всестранна помощ на тези държави при изграждането на демократичните институции. Декларирайки своята привързаност към универсалните демократични ценности, ЕС се оказва неподготвен да възприеме и разбере етнокултурните особености и традиции на Грузия, Армения и Азербайджан.

Всяка една от трите страни търси и получава доказателства за своя европейски характер. В това негласно съревнование неоспоримо първо място има Грузия, която през последните години на ХХ в. декларира, но по-важното е, беше поощрена от ЕС за своята европейска позиция. През 1997 г. Грузинският парламент приема „Концепция за укрепване на стабилността на обществения живот, държавния суверенитет и сигурност, възстановяване на териториалната цялост на Грузия”, в който конструктивната роля на европейските институти се противопоставя на „имперската” политика на Руската федерация. През 1999 г. президентът Е. Шеварнадзе провъзгласява европейската политика на Грузия за едно от приоритетните във външната политика на държавата. През същата година държавата е приета за член на Съвета на Европа, въпреки нерешените два междуетнически конфликта, с което се признава нейния „европейски” демократичен характер. През този период Е. Шеварнадзе прави официално посещение в Германия, където е посрещат като един от „архитектите на единна Европа” и на „новото мислене”.

Не така успешно се развиват отношенията ЕС-Армения, независимо че тя е първата от трите кавказки републики, която още през 1996 г. получи статута на специална покана в ПАСЕ. През следващите години обаче Армения е подложена на многобройни критики за „неевропейския” политически на управление (засилване на авторитарните тенденции във вътрешната политика и отсъствието на гъвкавост в регулирането на Нагорно Карабахския проблем). От своя страна арменският политически елит акцентира върху стремежа на европейските структури да наложи чужди за на арменския социум представи (толерантно отношение към сексуалните малцинства, нетрадиционни религиозни обединения).

В подобен порядък се развиват отношенията ЕС-Азербайджан. Представителите на европейските структури неизменно отбелязват пропуските и грешките в политическите процеси в тази република, свързани с многобройните факти на нарушаване на законодателството и злоупотреби

на чиновническия апарат на всички нива на властта. Това не притеснява много азербайджанските ръководители, които постоянно подчертават необходимостта от засилване на интеграцията с ЕС във всички области.

През последните години ЕС активизира своята дейност по отношение на страните от Южен Кавказ, което намери конкретна форма във включването им в програмата „новите съседи” на Европа. Специалният представител на Европейския съюз за Южен Кавказ съобщава, че това ще означава за трите кавказки републики „да премерят европейската дреха”. Целта е в дългосрочен план да се създаде зона за свободна търговия, ориентирана „към достигане на пълна икономическа интеграция с ЕС”. Официално представената идея е ориентирана към реализация на двустранни планове, които биха позволили държавите от ЕС и кавказките република за 3-5 години да се опознаят и сблизат. За тази цел Еврокомисията отпуска за 2004-2005 година 255 млн. евро.

Единодушно е мнението на експерти и аналитици, че тази политика на ЕС е ориентирана към бъдещото стратегическо противоборство с непрекъснато нарастващото американско влияние в кавказкия регион. Нещо повече, Европейският съюз в Кавказкия регион реално се оформя като самостоятелна геополитическа сила, способна да влияе върху политическата карта на района с оглед своите виждания и планове относно една или друга държава.

Турските амбиции и кавказките реалности

Турция наравно с Русия са едни от най-старите играчи в кавказката ”Голяма игра”. През 16 и 17 в. нейният предшественик – Османската империя – води активна борба с Персия, а през 18 - 20 в. – с Руската империя. През този дълъг период значителни части от териториите на сегашните републики от Южен Кавказ влизат в състава на Турция. През периода на „студената война” Анкара е изключена от решаването на етно-политическите проблеми на Кавказ. Нейната роля е ограничена до ролята на главен партньор на САЩ и натовски южен плацдарм. След края на

биполярната система Турция възстановява своите приоритети в Кавказ. Благоприятната ситуация за връщането ѝ в кавказката геополитика е създаването на тюркоезична държава – Азербайджан и етнонационалната идентификация на тюрските народи на Северен Кавказ. Силен аргумент в тази посока е и съществуването на многобройна „кавказка диаспора” в самата Турция. По турски данни на нейна територия живеят 7 млн. души от кавказския регион, който се използва като сериозен аргумент за турската активност в региона.

Отново главен партньор на Турция в кавказкия регион, както и през 1918-1920 г., е Азербайджан. По времето на управление на президента А. Елчибей в държавата се налага политика на преклонение към Турция. Самият президент се обявява за „войник на Ататюрк”. Стремещт към равноправно партньорство се оказва неизгодно за Анкара, която предвижда в този диалог да играе ролята на „по-големия брат”. В азербайджанско-арменския конфликт Турция активно участва в подкрепа на Азербайджан като затваря през 1993 г. арменско-турската граница. До повторение на събитията от началото на ХХ в., ориентирани към мащабна турска военна интервенция в Армения, не се стига. Сменилият на президентския пост Е. Елчибей Г. Алиев се отказва от радикалния пантюркизъм, продължавайки сътрудничеството си с Турция. През следващите години акцентът в двустранните отношения е поставен върху военното сътрудничество.

Отношенията Турция-Грузия, независимо от разминаванията между тях по въпроса за Абхазия и репатрирането на турците-месхетинци, са много интензивни. Подписаният през 1998 г. Меморандум за взаимоотношенията в областта на военното сътрудничество между министерството на отбраната на Грузия и Генщаба на Турция създава благоприятни условия за задълбочаване на организационно-методичната помощ от Анкара в подготовката и формирането на грузинските въоръжени сили. Постепенно се засилва и икономическата инвазия на турския бизнес, който като цяло няма сериозна конкуренция във вътрешния пазар на тази република.

Най-силно напрежение съществува в арменско-турските отношения, които се основават на две като цяло непреодолими проблема – отказа на Турция да признае наличието на геноцид спрямо арменците и Нагорни Карабах. Историческата обремененост на арменския проблем в неговия турски вариант има своите конкретни политически и дипломатически последици. Признанието от Анкара на геноцид спрямо арменците в периода 1915-1923 г. означава отказ от териториалните граници, определени от Лозанската конференция 1923 г. и връщането ѝ към ситуацията от 1920 г. Реализацията на този сценарий означава автоматично актуализиране на териториалните компенсации на Армения. Отказът на Армения от Нагорни Карабах носи сериозни последици за съвременната държава. Реално това ще е отказ от нейната собствена идентичност, формирала се в процеса на легитимиране на непризната република.

Въпреки тези сериозни и дълбоки различия между Ереван и Анкара през целия период след разпадането на съветската система не наблюдава силен интерес от страна на турските бизнес за развитието на икономическите контакти с Армения. Досега обаче тази тенденция има спорадичен характер, който е определен повече от конюнктурата, а не от ясна стратегия.

Иранският регионален фактор

Заедно с Турция Иран е втория дългогодишен участник в кавказката „голяма игра” Иран е традиционен геополитически съперник на Турция в Традиционна е битката за доминиране в региона. Съществен факт за елиминирането на Иран в този двубой обаче изиграва не Османската империя, а Русия. Войните, които тя води с Персия (Иран) в края на 18 и началото на 19 век помагат на Петербург да установи контрол над Източна Армения и Северен Азербайджан. Въпреки отслабеното влияние през следващите десетилетия Иран продължава да бъде сериозен участник в кавказките политически процеси. Подписаните между СССР и Иран договори относно статута на Каспийския регион през 1920 и 1941 г. утвърждават позициите на Техеран в в Кавказко-Каспийския район.

Разпадането на съветската система променя и кавказкото съседство на Иран. Отношенията му с Армения и Азербайджан носят както историческата тежест на проблемите, така и съвременната мотивация на геостратегическите тенденции. Иран освен изгодното географско положение, което на юг излиза на Персийския залив, а на север покрива южния вектор на Каспийско море, е един от главните геополитически опоненти на САЩ в региона. Неговата позиция е мотивирана от официалната доктрина на Ислямската република Иран (шиитското учение в интерпретациите на аятолах Хомейни), която има ярко изразена антиамериканска насоченост. За Ирак САЩ е „голямата Сатана”, а САЩ я определя като една от държавите от „остта на злото”.

Негативизмът и напрежението в ирано-американските отношения намират конкретен израз и в кавказкото геополитическо пространство. Ориентацията на азербайджанския елит към Турция и неговия постоянен съюзник САЩ свеждат до минимум иранското влияние в тази държава. Високата степен на конфликтност между Баку и Техеран е стимулирана от непрекъснатите критики към Иран за подкрепата, която оказва на радикалните ислямисти в Азербайджан и непрекъснатите опити за смяна на светския характер на държавата с ислямска режим. В Баку са особено чувствителни и към проблемите на южен (Ирански) Азербайджан, населен с голям брой азери.

В по-друг тон се развиват арменско-иранските отношения. За позитивния като цяло характер силно влияние оказва арменската диаспора на Ислямската република. Традиционно иранските арменци се ползват с подкрепата на Техеран заради тяхната лоялност към политическия режим. За топлите отношения между Ереван и Техеран влияние оказва и подкрепата, която Иран оказва на арменската позиция по проблема с Нагорни Карабах. Добрите отношения с Армения са гаранция за Иран в борбата с турско-американското влияние в Кавказкия регион.

*

*

*

Битката за Южен Кавказ е динамична, жестока и като цяло непредсказуема. Всеки един от глобалните и регионалните играчи в кавказката „голяма игра“ използват богат арсенал от средства, осигуряващи предимство в сложния възел от проблеми, Кавказките общества на трите република се оказва в капана на чуждите амбиции и планове. Възможностите за лавиране и получаване на политически и икономически дивиденди от противоборството на силните в тази игра не са големи. Освен това противоречията между тях самите са непреодолими, което намалява възможностите за позитивно решение на техните конкретни проблеми.

В историческо-политически план Кавказ съществува като район с подвижни държавни граници, различна етническа и конфесионална идентичност. Многобройни са съществуващите държавни образувания и осъществяваните в различен период от време административно-териториални преобразования в този регион. Закриване на фронта (в контекста на термина, използван от Л. Томпсън) не е имало, даже в съветския период. Официалната държавна и „въображаема“ география, създавана от представители на едни или други етнически или конфесионални групи не съвпадат и в периода на съветската хегемония. Арменците в понятието „своя земя“ включват Западна Армения (сегашната територия на Турция), а също така Нагорни Карабах (юридически влизащ в състава на Азербайджан). За азерите Азербайджан не се ограничава в рамките на сегашна република Азербайджан, но и част от иранската територия (Тебриз) и Южен Дагестан. Грузинците смятат за исконна част от тяхната територия Абхазия. Противоречията между трите държави, съчетани с аспирациите и битката за власт и влияние между глобалните и регионални играчи създават много сложна и изпълнена с напрежение и непредсказуемост картина на кавказкия регион. Многобройни илюзии и капаните по пътя към превръщането на Южен Кавказ в зона на политическа стабилност, икономически просперитет и етническа и религиозна толерантност.

ИСПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

Дегоев Вл. Чтоб не пропасть поодиночке. Кавказ и Большая Европа: реалии против соблазнов. <http://magazines.russ.ru/druzhba/2005/3/de10.html>

Добаев И. П., Дугин А. Г. Геополитические трансформации на Юге России. <http://www.abkhaziainfo.f2o.org/analytics/EEEulukFyVGtucDhLd.shtml>

Кулиев, Г. Геополитически коллизии Кавказа. http://www.ca-c.org/journal/cac041999/st_05_kuliev.shtml

Маркедонов, С. Россия на Кавказе: окончательный вывод http://www.apn.ru/?chapter_name=advert&data_id=508&do=view_single 31.05.2005

Тренин, Д. Россия-СНГ: возможен ли постимперский проект? 2.02.2006
http://www.americarussia.net/geopolitics/109389811?user_session=6dcdd2829e96578ca891da3cafb5a6e2

"Цветные" революции. Промежуточный финиш. Washington ProFile, 19 сентября 2005

Хейзлетш, М. Сепаратисты вновь в центре полемики Тбилиси и Москвы. http://news8.thdo.bbc.co.uk/hi/russian/news/newsid_4686000/4686340.stm

Phillips, D. Unselecting the Past: Track Two Diplomacy and Turkish-Armenian Reconciliation, Center for Preventive Action, February 01, 2005

Russia Political, Fri, 2 Apr 2004

Strategic Security Dilemmas in the Caucasus and Central Asia: The Limits of Multilateralism. The National Bureau of Asian Research Analysis, Vol. 14, no. 3 (October 2003)

Washington Profile 09/11/2004 <http://www.abkhaziainfo.f2o.org/analytics/EpAAAllVuueoEilbOn.shtml>

Wehner, M. Putin in Panik. Frankfurter Allgemeine Zeitung, 26.04.2005